

ΚΑΜΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΤΟΥΣ ΕΧΘΡΟΥΣ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ; ΜΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΟΥ KARL LÖWENSTEIN

Ι. ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΡΑΔΟΞΟ ΤΟΥ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΟΣ ΣΤΗ ΜΑΧΟΜΕΝΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Διαχρονικά η θεωρία της δημοκρατίας είναι αντιμέτωπη με ένα βασικό παράδοξο, το οποίο είχε επισημανθεί ήδη από τον Πλάτωνα¹ και αναδείχθηκε ιδίως από τον Karl Popper²: Το πολίτευμα της φιλελεύθερης δημοκρατίας διατρέχει τον κίνδυνο να «αυτοκαταλυθεί», να ανατραπεί δηλαδή με δημοκρατικά μέσα. «Η δημοκρατία ανέκαθεν ήταν αυτοκτονική», παρατηρεί ο Jacques Derrida, πάσχει από «αυτοάνοση αυτοκτονικότητα»³.

Η αφετηρία του προβληματισμού εντοπίζεται στο αδιαπραγμάτευτο θεμέλιο του δημοκρατικού πολιτεύματος, την ίση πολιτική ελευθερία, από την οποία συνάγεται η αρχή της πλειοψηφίας⁴: Κριτήριο για τη λήψη αποφάσεων είναι η βούληση όσων

**Νικόλαος
Ι. Σημαντήρας**
Επίκουρος καθηγητής
της Νομικής Σχολής
του Εθνικού και Καπο-
διστριακού Πανεπιστημίου
Αθηνών

* Το κείμενο αποδίδει σε εμπλουτισμένη μορφή ομιλία του συγγραφέα στην εκδήλωση του Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου με τίτλο «Η άμυνα της δημοκρατίας απέναντι στους εχθρούς της», που πραγματοποιήθηκε την 5η Νοεμβρίου 2025 εξ αφορμής της εκδόσεως του βιβλίου Karl Löwenstein. *Ο εισηγητής της μαχόμενης δημοκρατίας, με εκτενή εισαγωγή και μετάφραση του Γεωργίου Θ. Ζώνη.*

¹ Πλάτων, Πολιτεία, 564a: «Ἡ γὰρ ἄγαν ἐλευθερία ἔοικεν οὐκ εἰς ἄλλο τι ἢ εἰς ἄγαν δουλείαν μεταβάλλειν καὶ ἰδιώτη καὶ πόλει. Εἰκὸς γάρ. Εἰκότως τοίνυν, εἶπον, οὐκ ἐξ ἄλλης πολιτείας τυραννὶς καθίσταται ἢ ἐκ δημοκρατίας, ἐξ οἷμαι τῆς ἀκροτάτης ἐλευθερίας δουλεία πλείστη τε καὶ ἀγριωτάτη».

² K. Popper, *The Open Society and its Enemies*, τόμ. Ι. The Spell of Plato, 1945, σελ. 225-226 σημ. 4. Ο Popper διακρίνει μεταξύ του παραδόξου της ελευθερίας (paradox of freedom), του παραδόξου της δημοκρατίας (paradox of democracy) και του παραδόξου της ανεκτικότητας (paradox of tolerance).

³ J. Derrida, *Rogues. Two essays on reason*, 2005, σελ. 33.

⁴ Αριστοτέλης, Πολιτικά, VI, 1317β: «καὶ γὰρ τὸ δίκαιον τὸ δημοτικὸν τὸ ἴσον ἔχειν ἐστὶ κατὰ ἀριθμὸν ἀλλὰ μὴ κατ' ἀξίαν, τούτου δ' ὄντος τοῦ δικαίου τὸ πλῆθος ἀναγκαῖον εἶναι κύριον, καὶ ὃ τι ἂν δόξη τοῖς πλείοσι, τοῦτ' εἶναι τέλος καὶ τοῦτ' εἶναι τὸ δίκαιον· φασὶ γὰρ δεῖν ἴσον ἔχειν ἕκαστον τῶν πολιτῶν». Αναλυτικότερα Ch. Möllers, «Demokratische Ebenengliederung», σε: I. Appel/G. Hermes/C. Schönberger (επιμ.), *Öffentliches Recht im offenen Staat*, Τιμητικός

κάθε φορά υπερέχουν αριθμητικά, ένα αμιγώς ποσοτικό κριτήριο δηλαδή, το οποίο δεν είναι σε θέση να αποκλείσει εκ των προτέρων την πιθανότητα κάποια δημοκρατική πλειοψηφία να επιλέξει την ανατροπή του ίδιου του δημοκρατικού πολιτεύματος. Πάντως, η παραδοξότητα δεν φαίνεται να συνίσταται τόσο στην αυτοκατάλυση καθαυτή, καθώς πολιτειακή αλλαγή μπορεί να συντελεστεί και αντίστροφα: Απόφαση της κρατούσας πολιτικής εξουσίας για μετάβαση σε άλλη μορφή πολιτεύματος νοείται και σε αυταρχικά καθεστώτα. Το παράδοξο του δημοκρατικού πολιτεύματος έγκειται περισσότερο στο ότι τα μέσα για την ανατροπή του παρέχονται καταρχήν σε όλους αδιακρίτως, ακόμη και στους εχθρούς της δημοκρατίας⁵.

Ενόψει της ανάγκης μετριασμού των κινδύνων ανατροπής του πολιτεύματος με νόμιμα μέσα διατυπώνονται στη θεωρία σκέψεις για πιθανές μορφές άμυνας της δημοκρατίας. Η άμυνα εκλαμβάνει τη μορφή περιορισμών της πολιτικής ελευθερίας όσων απειλούν το πολίτευμα, στη βάση της παραδοχής ότι ακόμη και το –εξ ορισμού ανοικτό και άρα ανεκτικό– δημοκρατικό πολίτευμα χρήζει μηχανισμών αυτοσυντήρησης και προστασίας από το φαινόμενο της «αυτοκτονίας του Δήμου»⁶. Υπό το φως των σκέψεων αυτών γεννήθηκε η ιδέα της *μαχόμενης δημοκρατίας*, η οποία ανατρέχει στον Γερμανό καθηγητή Δημοσίου Δικαίου Karl Löwenstein: Η δημοκρατία αμύνεται μαχόμενη, στερώντας τα μέσα για την κατάλυσή της από όσους την επιβουλεύονται. Λίγο πριν το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ο Löwenstein δημοσίευσε σε αμερικανικά επιστημονικά περιοδικά δύο μελέτες, στις οποίες διατυπώνει διεξοδικά τα βασικά επιχειρήματα υπέρ της επιβολής περιορισμών στους εχθρούς της δημοκρατίας και παρουσιάζει τα είδη των μέτρων σε βάρος τους: Οι περιορισμοί εκτείνονται ακόμη και μέχρι την απαγόρευση ακραίων πολιτικών κομμάτων.

Υπό το πρίσμα των κινδύνων, που αντιμετωπίζει σε διεθνές επίπεδο η δημοκρατία σήμερα, αναδεικνύεται η ιδιαίτερη σημασία του εγχειρήματος του συνταγματολόγου Γεωργίου Ζώη να μεταφράσει στα ελληνικά τις δύο κλασικές μελέτες του Karl Löwenstein και να τις παρουσιάσει μέσα από μια εκτενή εισαγωγή, που ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις αυτοτελούς επιστημονικής μελέτης. Η εισαγωγή δεν περιορίζεται απλώς στην παράθεση πληροφοριών για τη ζωή και το έργο του Löwenstein (σελ. 9-25) αλλά εντάσσει την όλη προβληματική περί μαχόμενης δημοκρατίας στο πολιτικό πλαίσιο της εποχής που γεννήθηκε και διαμορφώθηκε η στάση του έναντι της φασιστικής απειλής (σελ. 25-46). Όπως εξηγεί ο Γ. Ζώης, οι ιδέες του Löwenstein αναπτύχθηκαν αρχικά σε θεωρητικό επίπεδο αλλά στη συνέχεια απέκτησαν πρακτική διάσταση, καθώς μεταπολεμικά επέστρεψε στη Γερμανία και επέδρασε στην υιοθέτηση των αρχών της μαχόμενης δημοκρατίας από τα σημαντικότερα πολιτικά κόμματα της πατρίδας του (σελ. 46-61). Απώτερη συνέπεια ήταν η ρητή κατοχύρωση σειράς αρχών στο τυπικό Σύνταγμα της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, τον «Θεμελιώδη Νόμο της Βόννης» (Grundgesetz, 1949), με αποκορύφωμα τη δυνατότητα απαγόρευσης πολιτικού κόμματος από το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο

Τόμος για R. Wahl, 2011, σελ. 759 (761)· N. Simantiras, *Netzwerke im Europäischen Verwaltungsverbund*, 2016, σελ. 97 επ.

⁵ J.-W. Müller, *Protecting Popular Self-Government from the People? New Normative Perspectives on Militant Democracy*, *Annual Review of Political Science* 2016, σελ. 249 (251 επ.).

⁶ Α. Κεσσόπουλος, *Η αυτοκτονία του Δήμου. Πολιτική κρίση και συνταγματικός λόγος στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης*, 2018, σελ. 223 επ.

της Γερμανίας (BVerfG). Ο Γ. Ζώης παρουσιάζει μάλιστα τον τρόπο ερμηνείας και εφαρμογής των κρίσιμων διατάξεων από τη νομολογία, εξηγώντας τους λόγους για τους οποίους το 1952 κρίθηκε ως συνταγματικά ανεκτή η απαγόρευση του «Σοσιαλιστικού Κόμματος του Ράιχ» (Sozialistische Reichspartei, SRP). Ωστόσο, όπως εύστοχα παρατηρεί, μετά το 1956 καμία άλλη πρωτοβουλία απαγόρευσης πολιτικού κόμματος δεν έχει ευδοκιμήσει στη Γερμανία (σελ. 61-83).

II. ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ LÖEWENSTEIN ΩΣ ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΣΤΗ ΝΑΖΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ

Τα δύο κείμενα με τίτλο «Μαχόμενη Δημοκρατία και Θεμελιώδη Δικαιώματα»⁷ (σελ. 87-142) και «Ο νομοθετικός έλεγχος του πολιτικού εξτρεμισμού»⁸ (σελ. 143-279) δημοσιεύτηκαν από τον Löwenstein τα έτη 1937 και 1938, κατά την περίοδο που είχε ήδη εγκαταλείψει τη Γερμανία και ήταν εγκατεστημένος στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Αξιοσημείωτο είναι ίσως ότι ο Löwenstein είχε διατυπώσει δημοσίως την ιδέα περί μαχόμενης δημοκρατίας λίγα χρόνια νωρίτερα, πριν αποχωρήσει από την πατρίδα του. Συγκεκριμένα, κατά τη συμμετοχή του στο ετήσιο συνέδριο της Ένωσης Γερμανών Συνταγματολόγων (Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer) που διοργανώθηκε το 1931 στο Πανεπιστήμιο Martin-Luther της πόλης Halle an der Saale, είχε λάβει τον λόγο στο πλαίσιο της προφορικής συζήτησης επί εισηγήσεων που αφορούσαν την εκλογική μεταρρύθμιση⁹ και διατύπωσε τη θέση ότι «το κράτος πρέπει να λάβει μέτρα για την αποτροπή ενός πιθανού σαμποτάζ κατά του πολιτεύματος μέσω του κοινοβουλίου». Συγκεκριμένα, τοποθετήθηκε ως εξής: «Το κράτος έχει την υποχρέωση της αυτοσυντήρησης. Πρέπει να αμυνθεί και να αποτρέψει να τεθεί ο κοινοβουλευτικός μηχανισμός στη διάθεση εκείνων των κομμάτων, τα οποία έχουν ως προγραμματικό σκοπό να καταστρέψουν τον ίδιο τον κοινοβουλευτικό μηχανισμό. Τα συμβατικά μέσα δεν επαρκούν. Τα κόμματα που απορρίπτουν στο ίδιο τους το πρόγραμμα αλλά και με τις πράξεις τους τον κοινοβουλευτισμό, πρέπει να αποκλειστούν από τη “χρήση” του κοινοβουλίου. Το κράτος, που απειλείται από ακραία κόμματα και από τις δύο πτέρυγες, πρέπει να αμυνθεί αποφασιστικά»¹⁰.

Οι διατυπώσεις αυτές, με αγωνιστικά και πολεμικά χαρακτηριστικά, θεωρούνται απάντηση του Löwenstein στην ακραία ρητορική της εποχής και ειδικά σε γνωστό άρθρο που είχε δημοσιεύσει ο διαβόητος εθνικοσοσιαλιστής Joseph Goebbels, μετέπειτα υπουργός προπαγάνδας του ναζιστικού καθεστώτος¹¹. Ειδικότερα, λίγες εβδομάδες πριν τις βουλευτικές εκλογές του 1928 ο G. είχε δημοσιεύσει κύριο άρθρο με τίτλο «Τί επιδιώκουμε μέσα στη Βουλή;» στο προπαγανδιστικό εθνικοσοσιαλιστικό έντυπο «Der Angriff» («Η επίθεση»), που εξέδιδε ο ίδιος στο Βερολίνο. Στην προσπάθειά του να εξηγήσει στους οπαδούς του την –εκ πρώτης όψεως αντιφατική– συμμετοχή ενός αντικοινοβουλευτικού κόμματος σε εκλογές ανάδειξης βουλευτών για το κοινοβούλιο, παρουσίασε απροκάλυπτα τις πραγματικές προθέσεις των εθνικοσοσιαλιστών: «Είμαστε αντικοι-

⁷ K. Löwenstein, *Militant Democracy and Fundamental Rights I*, The American Political Science Review 31, 3 (1937), σελ. 417 επ.

⁸ Idem, *Legislative Control of Political Extremism in European Democracies I & II*, Columbia Law Review 38 (1938), σελ. 591 επ.

⁹ *Die Reform des Wahlrechtes*, VVDStRL 7 (1932), σελ. 131-204.

¹⁰ K. Löwenstein, VVDStRL 7 (1932), σελ. 192-194.

¹¹ Πρβλ. P. M. Huber, *Wehrhafte Demokratie*, Frankfurter Allgemeine Zeitung 19.02.2025.

νοβουλευτικό κόμμα, απορρίπτουμε το Σύνταγμα και τους θεσμούς του, είμαστε αντίπαλοι μιας διαβρωμένης δημοκρατίας, τί δουλειά έχουμε λοιπόν μέσα στο κοινοβούλιο; Μπαίνουμε στη Βουλή, για να εξοπλιστούμε με τα όπλα της δημοκρατίας μέσα στο δικό της οπλοστάσιο. Γινόμαστε βουλευτές για να αδρανοποιήσουμε το Σύνταγμα της Βαϊμάρης με την ίδια του την υποστήριξη. Αν η δημοκρατία είναι τόσο ανόητη να μας παράσχει δωρεάν προνόμια και μας διευκολύνει να προβούμε σε αυτόν τον άθλο, τότε αυτό είναι δικό της πρόβλημα. Δεν θα σκοτιστούμε κιόλας»¹². Ο G. αναδημοσίευσε μάλιστα το κείμενο σε τόμο με συλλογή άρθρων του, τοποθετώντας το προκλητικά σε ενότητα με γενικό τίτλο «η ανοψία της Δημοκρατίας»¹³.

Η συνέχεια είναι γνωστή. Το 1928 το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα δεν πέτυχε τον σκοπό του, συγκεντρώνοντας ποσοστό 2,6%. Στις αμέσως επόμενες εκλογές, όμως, εισήχθη στο κοινοβούλιο ως δεύτερο κόμμα, με 18,3% (1930). Και τελικά, στις εκλογές των επόμενων ετών αναδείχθηκε πρώτο κόμμα με 37,3% (1932) και 43,9% (1933), αντίστοιχα. Μια από τις πρώτες κινήσεις της πλειοψηφίας ήταν ακριβώς η αδρανοποίηση του κοινοβουλίου με την ψήφιση των λεγόμενων «εξουσιοδοτικών νόμων» (*Ermächtigungsgesetze*), που παρείχαν νομοθετική εξουσιοδότηση για όλα τα θέματα στην εκτελεστική εξουσία¹⁴. Οι εξουσιοδοτικοί νόμοι θεωρούνται το θεμέλιο της εθνικοσοσιαλιστικής δικτατορίας που ακολούθησε και σηματοδοτούν το τέλος της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης¹⁵. Πρόκειται ακριβώς για την κατάλυση της δημοκρατίας μέσω του κοινοβουλίου, την κατάλυση δηλαδή του δημοκρατικού πολιτεύματος με δημοκρατικά όπλα.

Τα κείμενα του *Löwenstein* διαβάζονται υπό το φως των συνθηκών αυτών. Η δημοκρατία ούτε «ανόητη» επιτρέπεται να είναι ούτε να προσφέρει απλόχερα στον καθένα τα όπλα για την ίδια της την κατάλυση. Και μάλιστα, όχι απλώς δεν επιτρέπεται να υποστηρίζει όσους την επιβουλεύονται αλλά η άμυνά της πρέπει να είναι αποφασιστική και μαχητική. Οι ιδέες του *Loewenstein* περί μαχόμενης δημοκρατίας αποτελούν στην πραγματικότητα απάντηση στην απροκάλυπτη κατάχρηση θεμελιωδών δικαιωμάτων και δημοκρατικών θεσμών από τους δεδηλωμένους εχθρούς της δημοκρατίας.

III. ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΗ ΤΗΣ ΜΑΧΟΜΕΝΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Στο πρώτο από τα δύο κείμενα με τίτλο «Μαχόμενη Δημοκρατία και Θεμελιώδη Δικαιώματα» (1937) ο *Löwenstein* αναδεικνύει τη σημασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων για τη λειτουργία της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Επιτρέπει έτσι έναν συνολικό αναστοχασμό για τη σχέση μεταξύ δημοκρατικής αρχής και αρχής του κράτους δικαίου, συστατικό στοιχείο της οποίας είναι η προ-

¹² J. G., *Was wollen wir im Reichstag?*, *Der Angriff* 30.04.1928.

¹³ Idem, *Der Angriff. Aufsätze aus der Kampfzeit*, 1935, σελ. 71 επ.: «*Die Dummheit der Demokratie*».

¹⁴ Βλ. ιδίως τον εξουσιοδοτικό νόμο της 24ης Μαρτίου 1933 με τίτλο «νόμος για την άρση των δεινών του λαού και του ράιχ» (*Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich*). Αναλυτικά για το ζήτημα Α. Κεσσόπουλος, *Η αυτοκτονία του Δήμου*, ό.π., σελ. 275 επ. Για το φαινόμενο της παροχής αντίστοιχων εξουσιοδοτήσεων στην εκτελεστική εξουσία εκείνη την εποχή βλ. B. Rijpkema, *Militant Democracy: The Limits of Democratic Tolerance*, 2018, σελ. 1 επ. με περαιτέρω παραπομπές σε I. Ermakoff, *Ruling Oneself Out: A Theory of Collective Abdications*, 2008, σελ. 23 επ. και J.-W. Müller, *Defending Democracy within the EU*, *Journal of Democracy* 2013, τ. 24 αρ. 2, σελ. 138 (143).

¹⁵ Αναλυτικά U. Di Fabio, *Die Weimarer Verfassung. Aufbruch und Scheitern*, 2018.

στασία θεμελιωδών δικαιωμάτων. Από τη σκοπιά της συνταγματικής θεωρίας μπορεί να παρατηρηθεί ότι πρόκειται για σύνθετη σχέση. Αφενός εμφανίζεται ως *σχέση σύγκρουσης* μεταξύ δύο θεμελιωδών συνταγματικών αρχών¹⁶, καθώς τα θεμελιώδη δικαιώματα λειτουργούν ως δικαιοκρατικός περιορισμός της δημοκρατικής αρχής, υπό την έννοια ότι οριοθετούν την ευχέρεια λήψης αποφάσεων από τη δημοκρατική πλειοψηφία: Στη βάση της πολιτικής ελευθερίας η εκάστοτε πλειοψηφία μπορεί να αποφασίσει καταρχήν οτιδήποτε, αρκεί να μην προσβάλει συνταγματικώς κατοχυρωμένα δικαιώματα. Αφετέρου πρόκειται για σχέση *αλληλοσυμπλήρωσης*, καθώς η λειτουργία της φιλελεύθερης δημοκρατίας *προϋποθέτει* σεβασμό και αποτελεσματική άσκηση θεμελιωδών δικαιωμάτων: δημοκρατία και δικαιώματα παρίστανται ως έννοιες *αλληλένδετες*, για τον λόγο ότι η δημοκρατία δεν μπορεί καν να λειτουργήσει χωρίς θεμελιώδεις ελευθερίες έκφρασης, Τύπου, συναθροίσεων ή ενώσεως. Γίνεται έτσι δεκτό ότι η πλειονότητα των αμυντικών δικαιωμάτων λειτουργούν συγχρόνως και ως πολιτικά δικαιώματα: ειδικά η ελευθερία γνώμης χαρακτηρίζεται ως *conditio sine qua non* του δημοκρατικού πολιτεύματος, ως συστατικό του στοιχείο¹⁷. Υπό το φως της αλληλοσυμπλήρωσης δημοκρατίας και θεμελιωδών δικαιωμάτων καθίσταται εμφανέστερο ότι ο ολοένα και συχνότερα εμφανιζόμενος όρος της «ανελεύθερης δημοκρατίας» δεν είναι παρά ένας βαθιά αντιφατικός ευφημισμός για την περιγραφή καθεστώτων που απλώς αυτοαποκαλούνται καταχρηστικά ως «δημοκρατία», χωρίς να σέβονται τις ίδιες της προϋποθέσεις της λειτουργίας της.

Ακριβώς αυτός είναι όμως και ο κίνδυνος για τη δημοκρατία: φορείς των ατομικών ελευθεριών είναι καταρχήν άπαντες, ακόμη και οι εχθροί της δημοκρατίας, που πιθανώς ασκούν τα θεμελιώδη δικαιώματά τους καταχρηστικά, με σκοπό να βλάψουν ή και να καταλύσουν το δημοκρατικό πολίτευμα. Για τον λόγο αυτό η ιδέα της μαχόμενης δημοκρατίας συνδέεται με τον νομοθετικό περιορισμό της ατομικής ελευθερίας: η δημοκρατία δεν είναι –και δεν επιτρέπεται να είναι– ένα πολίτευμα, το οποίο δεν διαθέτει τρόπους αυτοπροστασίας.

Ο Löwenstein θεμελιώνει τις θέσεις του υπέρ της μαχόμενης δημοκρατίας σε έναν συλλογισμό που αποτελείται από δύο επιμέρους σκέψεις. Πρώτον, εκκινεί από τη σύγκριση μεταξύ δημοκρατίας και ακροδεξιών πολιτικών ρευμάτων, τα οποία ονομάζει συλλήβδην «φασισμό». Παρατηρεί ότι ο φασισμός δεν είναι στην πραγματικότητα κάποια ιδεολογία με στέρεο θεωρητικό υπόβαθρο

¹⁶ Πρβλ. Ν. Σημαντήρα, *Ο θεσμικός ρόλος του Συμβουλίου της Επικρατείας μεταξύ δημοκρατικής αρχής και κράτους δικαίου*, ΕφημΔΔ 2018, σελ. 588 (591 επ.), με παραμπ. σε Π. Δ. Δαγτόγλου, *Ατομικά Δικαιώματα*, 4η εκδ., 2012, παρ. 1558· Ε. Βενιζέλο, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, 2015, σελ. 256: «Αναπόφευκτη και διαρκής αντιπαραβολή των δύο θεμελιωδών χαρακτηριστικών του σύγχρονου συνταγματικού κράτους: αφενός του δημοκρατικού, αφετέρου του φιλελεύθερου (δικαιοκρατικού) χαρακτήρα του». Περαιτέρω, Θ. Αντωνίου, «Η δημοκρατική αρχή», σε: Θ. Αντωνίου (επιμ.), *Γενικές Αρχές Δημοσίου Δικαίου*, 2014, υποσημ. 5: «η σχέση αυτή [μεταξύ δημοκρατικής αρχής και αρχής κράτους δικαίου] είναι κατ' αρχήν μια σχέση αντίθεσης». Αναλυτικά για την ανταγωνιστική σχέση μεταξύ δημοκρατικής και δικαιοκρατικής αρχής βλ. Ν. Simantiras, *Netzwerke*, ό.π., σελ. 98 επ., 127 επ. Οι δύο αρχές έχουν περιγραφεί ως «συγκρουόμενα συνταγματικά αγαθά» (kollidierende Verfassungsgüter), βλ. P. M. Huber, *Die entfesselte Verwaltung*, StWStP 1998, σελ. 423 (443). Για τα όρια της δημοκρατικής αρχής βλ. φιλοσοφικά J. Habermas, «Zur Legitimation durch Menschenrechte», σε: Idem, *Die postnationale Konstellation*, 1998, σελ. 170 (174 επ.)· και γενικότερα H. Dreier, *Grenzen demokratischer Freiheit im Verfassungsstaat*, JZ 53 (1994), σελ. 741 επ.

¹⁷ Π. Δ. Δαγτόγλου, *Ατομικά Δικαιώματα*, ό.π., σελ. 413, με παραπ. σε Αρ. Μάνεση, *Η συνταγματική προστασία της ελεύθερης κυκλοφορίας των εντύπων και η εφαρμογή της στην πράξη*, ΤοΣ 1977, σελ. 1 επ.

ούτε είναι σε θέση να θεμελιώσει κάποια πειστική θεωρία για τη νομιμοποίηση και διατήρηση της εξουσίας. Από τη σκοπιά αυτή, ο φασισμός εμφανίζεται απλώς ως μια τεχνική για την κατάληψη της εξουσίας¹⁸. Και ως απλή τεχνική χρησιμοποιεί –ελλείψει θεωρίας– το συναίσθημα για να επιτύχει τον σκοπό του¹⁹. Από την άλλη πλευρά, η δημοκρατία είναι «εντελώς ανίκανη να αντιμετωπίσει μια συναισθηματική επίθεση με μια συναισθηματική απεπιθέση», καθώς απευθύνεται αποκλειστικά στη λογική. Ως ορθολογικό σύστημα μπορεί να αποδείξει την ανωτερότητά της μόνο με τα επιτεύγματά της: Όταν όμως τα πράγματα δεν πάνε καλά, αυξάνεται ο κίνδυνος για εκμετάλλευση της δυσaréσκειας και του συναισθηματισμού κατά της δημοκρατίας²⁰.

Στη βάση της εν λόγω διαπίστωσης ο Löwenstein καταλήγει στο δεύτερο σκέλος του συλλογισμού του, στη συμπερασματική θέση ότι είναι αναγκαίο η δημοκρατία να αντιδράσει: «Η δημοκρατία πρέπει να παλέψει στο δικό της επίπεδο για μια τεχνική που εξυπηρετεί μόνο τον σκοπό της εξουσίας. Πρέπει να γίνει μαχόμενη»²¹. Δηλαδή να κάνει χρήση των όπλων της, και ειδικά της νομοθεσίας, προκειμένου να περιορίσει δικαιώματα και ελευθερίες των εχθρών της δημοκρατίας. «Εφόσον ο φασισμός είναι μια τεχνική που ενισχύεται εκ των υστέρων από ιδέες, μπορεί να ελεγχθεί μόνο με μια παρόμοια τεχνική»²². Ο Löwenstein απαντά με ιδιαίτερα φορτισμένες και σκληρές εκφράσεις στην αδράνεια λήψης περιοριστικών μέτρων κατά των φασιστικών τεχνικών, σχολιάζοντας ότι επρόκειτο για «νομικίστικη αυτοϊκανοποίηση και αυτοκτονικό λήθαργο»: Παρατηρεί ότι «οι δημοκρατίες που έγιναν φασιστικές αμάρτησαν βαριά με την επιείκειά τους ή με υπερβολικά νομικίστικες αντιλήψεις για την ελευθερία της κοινής γνώμης»²³. Η ανάλυσή του καταλήγει σε λεπτομερή παρουσίαση της αντιφασιστικής νομοθεσίας, όπου διαπιστώνει, μεταξύ άλλων, ότι «το πιο ολοκληρωμένο και αποτελεσματικό μέτρο κατά του φασισμού συνίσταται στην πλήρη απαγόρευση των ανατρεπτικών κινήματων», παραδεχόμενος πάντως ότι πρόκειται για «κατάφωρη παραβίαση της θεμελιώδους δημοκρατικής αρχής της πολιτικής ισότητας»²⁴.

Στο δεύτερο κείμενό του με τίτλο «Ο νομοθετικός έλεγχος του πολιτικού εξτρεμισμού στις ευρωπαϊκές δημοκρατίες» ο Löwenstein κατ' ουσίαν εμβαθύνει την έρευνά του στο πεδίο της αντιφασιστικής νομοθεσίας και συστηματοποιεί τα νομοθετικά μέτρα που λαμβάνονταν εκείνη την περίοδο στα ευρωπαϊκά κράτη. Διακρίνει μεταξύ δεκαέξι διαφορετικών κατηγοριών νομοθετικών περιορισμών, από τους περιορισμούς της πολιτικής προπαγάνδας και των ψευδών ειδήσεων μέχρι την απαγόρευση ακραίων κομμάτων. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι στα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη ο κίνδυνος της φασιστικής απειλής αρχικά αντιμετωπίστηκε διστακτικά, μετά την άνοδο των Γερμανών εθνικοσοσιαλιστών στην εξουσία όμως «η δημοκρατία αρχίζει να γίνεται μαχόμενη, καταπολεμώντας τη φωτιά με φωτιά»²⁵. Επιστρέφει έτσι στη βασική θέση που είχε διατυπώσει στο

¹⁸ K. Löwenstein, «Μαχόμενη Δημοκρατία και Θεμελιώδη Δικαιώματα» [1937], σε: K. Löwenstein, *Ο εισηγητής της Μαχόμενης Δημοκρατίας*, 2025, σελ. 95 επ.

¹⁹ Ibidem, σελ. 89.

²⁰ Ibidem, σελ. 103-104.

²¹ Ibidem, σελ. 95.

²² Ibidem, σελ. 107-108.

²³ Ibidem, σελ. 108, 133.

²⁴ Ibidem, σελ. 120 επ., 122-123.

²⁵ K. Löwenstein, «Ο νομοθετικός έλεγχος του πολιτικού εξτρεμισμού στις ευρωπαϊκές δημοκρατίες» [1938], σελ. 279.

πρώτο του κείμενο, ένα έτος νωρίτερα: «Η φωτιά καταπολεμάται με φωτιά. Ούτε καν το μέγιστο των αμυντικών μέτρων στις δημοκρατίες δεν είναι ίσο με το ελάχιστο της αυτοπροστασίας που το πιο επιεικές αυταρχικό κράτος θεωρεί απαραίτητο»²⁶.

IV. ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΔΕΔΗΛΩΜΕΝΩΝ ΕΧΘΡΩΝ ΣΤΗ ΔΙΑΓΝΩΣΗ ΤΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΕΧΘΡΩΝ

1. Η ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ ΑΞΙΑ ΤΩΝ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΩΝ ΤΟΥ LÖWENSTEIN

Η σημασία των απόψεων του Löwenstein ως θεμελιωτή της μαχόμενης δημοκρατίας είναι διαχρονική, και δυστυχώς επίκαιρη. Φαίνεται μάλιστα ότι η όλη προβληματική δεν περιορίζεται μόνο στα κλασικά δημοκρατικά πολιτεύματα αλλά ενδιαφέρει πλέον και άλλες, *sui generis* μορφές οργάνωσης της δημόσιας εξουσίας, που φιλοδοξούν να εξελιχθούν σταδιακά σε δημοκρατικά οικοδομήματα: Στις πανευρωπαϊκές εκλογές ανάδειξης μελών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου συμμετέχουν κόμματα, που απροκάλυπτα δηλώνουν στο πρόγραμμά τους ότι έχουν ως σκοπό την κατάργηση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου²⁷. Η –εκ πρώτης όψεως– αντιφατική ρητορική των εχθρών της δημοκρατίας παραπέμπει ευθέως στον Μεσοπόλεμο.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, οι θέσεις του Löwenstein (πρέπει να) διαβάζονται υπό το φως των συνθηκών της εποχής που διατυπώθηκαν. Οι συνθήκες αυτές δικαιολογούν άλλωστε την ιδιαίτερη φόρτιση του λόγου του: Πρόκειται για κείμενα που γράφτηκαν στην εξορία και μάλιστα σε χρονικό σημείο, κατά το οποίο είχαν ήδη αποκαλυφθεί οι τόσο επικίνδυνες –και τελικά απάνθρωπες– προθέσεις των εθνικοσοσιαλιστών. Αξιοσημείωτο είναι ότι, παρά τον φορτισμένο λόγο του, ο Löwenstein κατορθώνει να κάνει ακριβείς διαπιστώσεις για τις τεχνικές που χρησιμοποιούν οι εχθροί της δημοκρατίας, αρκετές από τις οποίες έχουν επιβεβαιωθεί σε μεταγενέστερες φάσεις της πολιτικής ιστορίας. Τούτο ισχύει ιδίως για την παρατήρηση ότι οι κίνδυνοι για τη δημοκρατία αυξάνονται σημαντικά σε περιόδους οικονομικής ύφεσης, καθώς η δυσαρέσκεια όσων πλήττονται εργαλειοποιείται συναισθηματικά από ακραίες πολιτικές δυνάμεις και στρέφεται έτσι ακόμη και κατά του ίδιου του δημοκρατικού πολιτεύματος.

2. Η ΔΙΑΒΑΘΜΙΣΜΕΝΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΚΙΝΔΥΝΩΝ ΩΣ ΔΙΚΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗ ΕΠΙΤΑΓΗ

Συγχρόνως, η αναγκαία αποσύνδεση από τις συνθήκες εκείνης της εποχής επιτρέπει δύο γενικότερες σκέψεις για τις θέσεις του Löwenstein και την προβληματική περί μαχόμενης δημοκρατίας. Πρώτον, παρά τις ιδεολογικές ομοιότητες, ο τρόπος δράσης των ακραίων πολιτικών δυνάμεων και των φασιστικών ή άλλων ανατρεπτικών μορφωμάτων έχει μεταβληθεί σε έναν βαθμό, ιδίως ως προς την εξωτερική και προβολή των πραγματικών τους προθέσεων. Ενώ στον Μεσοπόλεμο τα ακραία κόμματα εκδήλωναν ανοιχτά και συνήθως προκλητικά την ιδεολογική τους τοποθέτηση, την αντίθεσή τους στο δημοκρατικό πολίτευμα ή ακόμη και την πρόθεση ανατροπής του, σήμερα εμφανίζονται με διαφορετικό πρόσωπο. Τότε αντλούσαν πολιτικά οφέλη από την επιθετική τους ρητορική κατά

²⁶ Idem, «Μαχόμενη Δημοκρατία και Θεμελιώδη Δικαιώματα» [1937], σελ. 139.

²⁷ R. Weber, *Ansätze eines Parteiverbotsverfahrens auf EU-Ebene*, JZ 8/2025, σελ. 333 (334).

του κοινοβουλευτισμού, σήμερα δηλώνουν υποκριτικά ότι δήθεν σέβονται τη δημοκρατία, χωρίς να αποκαλύπτουν τις πραγματικές τους επιδιώξεις. Η όλη προβληματική της άμυνας του δημοκρατικού πολιτεύματος μεταφέρεται έτσι από το πεδίο της λήψης αποτελεσματικών μέτρων κατά των δεδηλωμένων εχθρών της δημοκρατίας στο πεδίο της διάγνωσης των πραγματικών εχθρών.

Η πρόκληση της διάγνωσης των πραγματικών εχθρών αυξάνει κατακόρυφα τη σημασία των ουσιαστικών και διαδικαστικών εγγυήσεων που απαιτούνται συνταγματικά, προκειμένου να διασφαλιστεί ο σεβασμός των θεμελιωδών αρχών του δημοκρατικού κράτους δικαίου: Νομοθετικοί περιορισμοί θεμελιωδών δικαιωμάτων για την προστασία του δημοκρατικού πολιτεύματος παρίστανται ως συνταγματικά ανεκτοί μόνον στο μέτρο, κατά το οποίο έχει διαπιστωθεί ότι συντρέχει πράγματι κίνδυνος ανατροπής του πολιτεύματος και αντίστοιχη αναγκαιότητα επιβολής περιορισμών. Διαφορετικά η μαχόμενη δημοκρατία κινδυνεύει να εξελιχθεί η ίδια σε απειλή για το θεμέλιό της, την ίση ελευθερία²⁸. Ενόψει της βασικής αυτής διαφοροποίησης της προβληματικής περί μαχόμενης δημοκρατίας σε σχέση με τον Μεσοπόλεμο εξηγούνται ευχερέστερα οι λόγοι, για τους οποίους (πρέπει να) επιδεικνύεται ιδιαίτερη επιφυλακτικότητα έναντι της θέσπισης νομοθετικών περιορισμών ως μορφής άμυνας του δημοκρατικού πολιτεύματος²⁹: Η επιφυλακτικότητα δεν είναι ένδειξη «νομικίστικης στάσης», όπως σχολίαζε επικριτικά ο Löwenstein, αλλά αποτελεί τη συνταγματικά επιβεβλημένη προσέγγιση κάθε περιορισμού θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Δεύτερον, αξίζει να επισημανθεί ότι η επιφυλακτικότητα έναντι της θέσπισης περιορισμών εκδηλώνεται ακόμη και σε συνταγματικές τάξεις που έχουν υιοθετήσει αρχές μαχόμενης δημοκρατίας, όπως τη δυνατότητα δικαστικής απαγόρευσης πολιτικών κομμάτων. Στη Γερμανία, όπου η εν λόγω δυνατότητα έχει κατοχυρωθεί ρητώς στο συνταγματικό κείμενο, το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο (BVerfG) παγίως ερμηνεύει στενά τις προϋποθέσεις απαγόρευσης, σε βαθμό μάλιστα που αμφισβητείται ακόμη και η πρακτική αποτελεσματικότητα του μοντέλου της μαχόμενης δημοκρατίας³⁰. Μάλιστα, η νομολογία του BVerfG δέχεται ότι ακόμη και αν διαπιστωθεί ότι ένα πολιτικό κόμμα υποστηρίζει θέσεις αντίθετες στη δημοκρατική τάξη, η απαγόρευσή του είναι συνταγματικά ανεκτή μόνον, εφόσον συγκεντρώνει επαρκείς πιθανότητες να επιτύχει πράγματι τον σκοπό του να ανατρέψει το δημοκρατικό πολίτευμα και δεν περιορίζεται απλώς σε έναν περιθωριακό και ασήμαντο πολιτικό ρόλο³¹. Κατά μείζονα λόγο παρίσταται ως συνταγματικά επιβεβλημένη η τήρηση αντίστοιχης στάσης στο πλαίσιο εκείνων των εννόμων τάξεων, που ανήκουν παραδοσιακά στην κατηγορία της ανεκτικής δημοκρατίας. Ακόμη και αν γίνει δεκτό ότι η παράλειψη θέσπισης

²⁸ Β. Χρήστου, *Τα όρια του πολιτικού λόγου των δημοσίων προσώπων και κομμάτων*, [e-Πολιτεία 9/2024](#), σελ. 45 (50), που επισημαίνει ότι «ο αποκλεισμός πολιτικών κομμάτων μόνο για ιδεολογικούς λόγους, χωρίς δηλαδή να έχει διαπιστωθεί η εκ μέρους τους συστηματική επιδίωξη των στόχων τους ή η αξιοποίηση παράνομων μέσων ή η τέλεση αξιόποινων πράξεων, ενέχει τον κίνδυνο εργαλειοποίησης και πολιτικού στραγγαλισμού του ιδεολογικού αντιπάλου».

²⁹ Πρβλ. για τη συζήτηση του αποκλεισμού κομμάτων από τις εκλογές στην ελληνική έννομη τάξη Ν. Αλιβιζάτο, *Δύο ανεπίτρεπτες εκκρεμότητες του εκλογικού νόμου*, Syntagma Watch 10.01.2023· Σπ. Βλαχόπουλο, *Σύνταγμα των Θεσμών ή της συγκυρίας*, Syntagma Watch 10.01.2023· Σ. Ρίζο, *Το συνταγματικό πρόβλημα των εκλογών*, Syntagma Watch 28.04.2023.

³⁰ Πρβλ. P. M. Huber που θέτει το ερώτημα, μήπως η μαχόμενη δημοκρατία δεν είναι πλέον σε θέση να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά όσους απειλούν το πολίτευμα, βλ. P. Roller/L. Haas, *Der wehrhafte und streitbare Verfassungsstaat - wie abwehrbereit ist unsere verfassungsmäßige Ordnung?*, JZ 7/2025, σελ. 307 (308).

³¹ BVerfGE 144, 20.

ρητής συνταγματικής διάταξης που επιτρέπει απαγόρευση πολιτικού κόμματος δεν κωλύει τον νομοθέτη³² να θεσπίσει απαγόρευση συμμετοχής πολιτικών κομμάτων σε εκλογές³³, πρόκειται για μέτρο που προκαλεί περιορισμό θεμελιώδους δικαιώματος και ως εκ τούτου (θα μπορούσε να) είναι συνταγματικά ανεκτό μόνον υπό τις αυστηρές προϋποθέσεις που ισχύουν για κάθε περιορισμό δικαιώματος, ιδίως από την αρχή της αναλογικότητας.

Εξ επόψεως αναλογικότητας θα μπορούσε να συναχθεί από τη συνταγματική τάξη μια γενικότερη επιταγή *διαβαθμισμένης* αντιμετώπισης των (δεδηλωμένων ή κεκαλυμμένων) εχθρών της δημοκρατίας. Την αφετηρία αποτελεί πάντοτε η αντιμετώπισή τους με δημοκρατικά μέσα, στο πεδίο της πολιτικής αντιπαράθεσης, με κριτική αποδόμηση των δόλιων τεχνικών τους και με τα όπλα των επιχειρημάτων. Όπως πειστικά παρατηρείται στην πολιτική επιστήμη, η καταλληλότερη υπεράσπιση της δημοκρατίας γίνεται πρωτίστως με αμοιβαία ανοχή και θεσμική αυτοσυγκράτηση³⁴. Ως πρώτο επίπεδο λήψης μέτρων προσφέρεται η *άρση πλεονεκτημάτων* και η *περιστολή παροχών*, ιδίως η αναστολή της κρατικής χρηματοδότησης κομμάτων με γενικά και αντικειμενικά κριτήρια³⁵. Έπεται η *νομοθετική ρύθμιση* της δράσης και οργάνωσης των πολιτικών κομμάτων, προκειμένου να διασφαλιστεί η εσωκομματική δημοκρατία κάθε κόμματος που συμμετέχει στο δημοκρατικό πολίτευμα³⁶, στη βάση της σκέψης ότι έτσι κατοχυρώνεται η δημοκρατία στην πηγή της³⁷: δεν παρίσταται ως πειστική η δήλωση κόμματος ότι σέβεται το δημοκρατικό πολίτευμα αν δεν τηρεί βασικές δημοκρατικές αρχές εις τα του οίκου του. Και τέλος, το επαχθέστερο μέσο συνίσταται στην *επιβολή περιορισμών*, η οποία όμως επίσης επιδέχεται ειδικότερων διαβαθμίσεων: η απαγόρευση συμμετοχής κόμματος στις εκλογές συνιστά την *ultima ratio*, καθώς ισοδυναμεί πρακτικά με απαγόρευση κόμματος.

³² Πρβλ. ά. 102 ν. 5019/2023 περί τροποποίησης του ά. 32 παρ. 1 πδ 26/2012. Για την προβληματική του αποκλεισμού συνδυασμών κομμάτων από τις εκλογές στο πλαίσιο του ελληνικού συνταγματικού δικαίου Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, 2025, σελ. 251 επ., 269 επ., με περαιτέρω παραπομπές.

³³ ΑΠ (Α1 Πολιτικό Τμήμα) 8/2023, 95/2023, 1/2024.

³⁴ S. Levitsky/D. Ziblatt, *Πώς πεθαίνουν οι δημοκρατίες*, 2018, σελ. 312 επ.

³⁵ Πρβλ. ά. 7Α ν. 3023/2002. Για το θεωρητικό υπόβαθρο του αποκλεισμού από την χρηματοδότηση στο πλαίσιο της μαχόμενης δημοκρατίας βλ. M. Jores, *Der Ausschluss verfassungsfeindlicher Parteien von der staatlichen Parteienfinanzierung nach Art. 21 Abs. 3 GG*, 2021, σελ. 246 επ.

³⁶ Κατά την κρατούσα στην ελληνική θεωρία άποψη, η επιταγή του άρθρου 29 παρ. 1 του Συντάγματος έχει περισσότερο προγραμματικό χαρακτήρα και δεν επιτάσσει δικαστικό έλεγχο της δημοκρατικής λειτουργίας των κομμάτων. Στο πλαίσιο αυτό υποστηρίζεται ότι η εν λόγω διάταξη δεν περιλαμβάνει εξουσιοδότηση προς τον κοινό νομοθέτη να ρυθμίσει την εσωτερική λειτουργία των κομμάτων, βλ. Γ. Δρόσο, *Η νομική θέση των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα*, 1982, σελ. 186-199, καθώς και τη στάση της νομολογίας ΣτΕ 2145/1979, ΑΠ 590/2009. Κατά την αντίθετη και μάλλον πειστικότερη άποψη, ο κοινός νομοθέτης δεν κωλύεται να προβεί σε εξειδίκευση της επιταγής του άρθ. 29 παρ. 1, βλ. Δ. Τσάτσο, *Η ενδοκομματική αντιπολίτευση ως πρόβλημα συνταγματικού δικαίου*, 1983, σελ. 42 επ.· Idem, *Εσωκομματική Δημοκρατία. Οι περιπέτειές της σε ένα περιβάλλον ιδιωτικοποιημένης πολιτικής* (2008), 2022 σελ. 74-90· Κ. Χρυσόγονο, *Συνταγματικό Δίκαιο*, 2022, σελ. 331-333. Κατά την εδώ υποστηριζόμενη θέση, το άρθ. 29 παρ. 1 δεν έχει απλώς προγραμματικό χαρακτήρα και ο νομοθέτης δεν κωλύεται a priori να προβεί σε θέσπιση κατάλληλων ρυθμίσεων για την προστασία της ελεύθερης λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος: προηγούνται όμως οι νομοθετικές ρυθμίσεις για την εσωτερική οργάνωση και λειτουργία των κομμάτων και έπεται, εφόσον είναι αναγκαίος, ο καθορισμός περιορισμών συμμετοχής τους σε εκλογές.

³⁷ K. Hesse, *Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, 20 έκδ., 1999, σελ. 78. Αναλυτικά Δ. Τσάτσος, *Εσωκομματική Δημοκρατία*, ό.π., σελ. 74 επ.

Κάθε απαγόρευσης προηγείται η ρύθμιση ως ηπιότερο μέσο. Στο δημοκρατικό κράτος δικαίου, τα παράδοξα της δημοκρατίας και της ανεκτικότητας δεν αντιμετωπίζονται αδιακρίτως με το επαναστατικό αίτημα «καμία ελευθερία στους εχθρούς της ελευθερίας»³⁸. Οι επιβεβλημένες προσαρμογές οδηγούν στη δικαιοκρατική αναδιατύπωση του αιτήματος: «καμία ανεπιφύλακτη ελευθερία στους εχθρούς της ελευθερίας»³⁹. Η ελευθερία, ακόμη και των εχθρών, δεν καταργείται, οι δε περιορισμοί της οφείλουν να είναι διαβαθμισμένοι, κωλύοντας στο αναγκαίο μέτρο την καταχρηστική της άσκηση σε βάρος της φιλελεύθερης δημοκρατικής τάξης. Κατά τούτο, πράγματι, «η αληθινή δημοκρατία είναι η μαχόμενη δημοκρατία»⁴⁰, εφόσον όμως μάχεται με μέσα δικαιοκρατικά. Αληθινή δημοκρατία δεν μπορεί παρά να είναι μόνο η δικαιοκρατική δημοκρατία. □

³⁸ Το αίτημα «καμία ελευθερία στους εχθρούς της ελευθερίας» αποδίδεται στον Γάλλο επαναστάτη Louis Antoine de Saint-Just.

³⁹ BVerfGE 5, 85 (138), BVerfGE 144, 20 (195).

⁴⁰ Κ. Τσάτσος, *Το νέο Σύνταγμα* (1975), 2015, σελ. 28.